

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

ANDIJON DAVLAT CHET TILLARI INSTITUTI

**“GUMANITAR FANLARNING
DOLZARB MUAMMOLARI:
SUN'IY INTELLEKT SOHASIDAGI
ISTIQBOLLAR VA YECHIMLAR”**

mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi

Andijon – 2026

10. Simpson J., Speake J. *Oxford Dictionary of Proverbs*. — Oxford: Oxford University Press, 2008.

O‘ZBEK HIKOYACHILIGIDA BADIY XRONOTOP SHAKLLARINI AVTOMATIK IDENTIFIKATSIYALASH VA MODELLASHTIRISH

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Turizm fakulteti,

Fakultetlararo chet tillar kafedrası v.b.dotsenti, f.f.f.d

(PhD) Baisov Axmad Sabijonovich

E-mail: a.baisov@cspu.uz

Anotatsiya. Maqolada o‘zbek hikoyachiligidagi badiiy xronotop shakllari talqin qilingan. Xronotop olam va odam munosabatlarini tasvirlashda, qahramon qalbidagi kechinma, iztirob, uning o‘zigagina tegishli ruhiyat manzaralarining eng chuqur o‘zanlarini to‘liq his qilishda, yozuvchining badiiy-g‘oyaviy maqsadini ifodalashda hamda asarning mazmun va shaklini ochishda xizmat qiladi. U ijodkor uslubining o‘ziga xos jihatlarini belgilab, milliy fikrlash tarzini aks ettiradi. Xronotop janr va syujetni tashkil etib, asarning ichki izchilligini mustahkamlaydi. Zamon va makon kategoriyasi umumlashtiruvchi vazifa bajaradi.

Kalit so‘zlar: xronotop, badiiy zamon, badiiy makon, **mifologik makon, uy xronotopi.**

Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida, xususan, U.Hamdamning “Uzoqdagi Dilnura” hikoyasida shahar va qishloq xronotopi yetakchi atributlardan biri sanaladi. Xronotop so‘zma-so‘z tarjima qilinganda zamon, makon degan ma’noni bildiradi. Badiiy asar dunyosida voqelikning makon-zamon nuqtayi nazarida uyg‘un kechishini ta’minlaydi. Ammo, u shunchaki texnik makon-zamon emas. u yozuvchi tomonidan jonlantirilgan, asarning barcha komponentlari bilan uyg‘un harakatga yo‘naltirilgan muhim, qoliplovchi badiiy fenmendir. Har qanday mukammallik da’vo qiladigan asarda ham xronotop tizimi noqis bo‘lsa, buni o‘quvchi his etadi. Mukammal asar sifatida qabul qila olmaydi. Qodiriy romanida

esa mana shu tizim mukammal, ayni paytda, o'ziga xos tarzda shakllantirilgan. Haqiqatdan ham, "O'tkan kunlar" romanidagi rivoya usuli badiiy xronotopning mukamal ishlangan ko'rinishi sifatida qariyb yuz yildirki, o'z o'quvchilarini maftun etishda davom etib kelmoqda. Buning tagiga teran kirib, har tomonlama chuqur tadqiq qilganimizda masalaning turlicha shakl-u shamoyillari, usul va yo'sinlari qalqib yuzaga chiqayotgani hech kimga sir emas, aslo!

Shahar xronotopi. Endi bizning oldimizda turgan muhim vazifalardan biri U.Hamdamning, Somerset Moemning badiiy izlanishlarida qishloq va shahar xronotoplariga oydinlik kiritish masalasi turibdi. Yozuvchi Ulug'bek Hamdam "Uzoqdagi Dilnura" nomli hikoyasida oilada, yaqinlar va umuman, qarindosh-urug'chilik orasida shon-shuhrat, boylik va soxta obro' evaziga yo'qolib borayotgan muhim muammolar qalamga olinadi. Hikoyaning ekspozitsiyasi ana shu tugun bilan boshlanadi:

- Alo... Kozim aka? Alo!.. Bu men – Nozim
- Nozimjon?.. Yaxshimisan, inim?
- Aka... Kozimjon aka!
- Labbay, uka. Gapirsang-chi, tinchlikmi?
- Nima bo'ldi?.. – xayoli ota-onasining omonat joniga ketdi Kozimjonning.
- Yunus tog'am... Tog'amni berib qo'ydik
- A?!.. Nega?.. Nima bo'ldi?..
- Bandachilik, aka.
- Qachon?..
- Mana, hozir kasalxonadan olib kelishdi.
- Nima bo'ldi o'zi?
- Oyoq... oyoqdan ketdi, aka.
- Xudo rahmat qilgan bo'lsin...
- Kelasizmi?..
- Hm... Xo'p... – chaynaldi Kozimjon. Lekin ko'p-da hayallamay so'lg'in ovozda dedi: – Yo'lga tushyapman.
- Hozir chiqsangiz ulgurasiz, aka...

– Albatta...

Kozimjon stol ustini yig‘ishtirib, kompyuterini o‘chirdi-da, tugmani bosib yordamchini chaqirdi.

– Amakim olamdan o‘tibdi. Bir-ikki kunga qishloqqa ketyapman, – deya xomush qo‘zg‘aldi.

– Voy... Xudo rahmat qilgan bo‘lsin, xo‘jayin... – yuzini siladi yordamchi. So‘ng ikki qo‘li ko‘ksida – rahbarni kuzatib chiqdi, – yoshlari nechchida edi?

Kozimjon peshonasini tirishtirib javob berishga chog‘lanib ko‘rdi: “Adashmasam, ellik beshlarda edi...”

– Yosh ketibdilar... attang.

– Yo‘qligimni bildirmay turgin.

– Xo‘p, xavotir olmang, – pildirab kelib mashina eshigini ochdi yordamchi.

– O‘zingiz haydab ketasizmi? Yo haydovchini...

– O‘zim. Chaqirma.

– Yaxshi borib keling...

Kozimjonning “PRADO”si shahar tashqarisiga chiqib ulgurmay telefoni tag‘in jiringlab berdi”.

Hikoya muqaddimasidagi tragik vaziyat Kozimjonni dovdiratib qo‘ygani rost. Mana shu qisqa epizodik lavha shahar va qishloq orasida kechayotgan badiiy xronotopning “xamirturushi” hisoblanadi. Badiiy voqelik yozuvchining dialogik munosabatida yanada ayanchli manzaralar hali oldinda ekanligidan dalolat beradi. Yunus tog‘asining qishloqda kutilmaganda vafot etishi, jiyani Kozimjonni chuqur iztirobga, huv bolalik lahzalariga, yoshligining o‘chmas va qaytib kelmas lahzalariga sudrab ketadi. Bu o‘rinda xronotop nafaqat syujetni, balki kompozitsiyani ham o‘ziga xos tarzda voqealantirish modusiga uyg‘unlashtiradi. Yozuvchi U.Hamdam hikoyada shu qadar shiddatli ifoda tasvirlarini keltiradiki, o‘quvchi ham, kitobning qahramonlari ham tezlik bilan maqsad-manzil sari umrning oqar suvida harakat qiladilar.

Qishloq xronotopi. Badiiy voqelikning o‘ziga xos qirralaridan biri “Uzoqdagi Dilnura” hikoyasida Ulug‘bek Hamdam qishloqdagi vaziyat va

odamlarning, ayniqsa, vafot etgan Yunus togʻasining birgina – jiyani Kozimjon taqdiri timsolida ochiqлана boradi. Yaʼni Kozimjon oʻsha kuni janozaga qosh qorayganda yetib keladi va, mayitni soʻnggi manzilga kuzata olmay dargʻazab bir ahvolga tushadi. Kozimjon baribir togʻasi Yunus amakining janozasiga yetib ulgurmaydi. Uning xotirasida tiklangan bolalik lahzalarini eslay ketadi. Hikoyada polifonik tafakkur shu qadar uygʻunlashtirilganki, qisqa vaqt ichida shahar-qishloq xronotopi bir-birini toʻldiruvchi ahamiyat kasb etadi. Rus munaqqidi M.M.Baxtin buni quyidagicha izohlaydi: “Har qanday asarning boshi va oxiri boʻladi. Unda tasvirlangan voqealar ham boshi va oxiri bilan keladi... muallif-ijodkor oʻzi tasvir etgan dunyo tashqarisida turib shu xronotoplarga tegishli boʻladi. Muallif bu olamni yo voqeada tasvir etilgan qahramon, yo hikoyanavis, yo soxta muallif, yo asl muallif oʻlaroq (toʻgʻridan-toʻgʻri muallif nutqi orqali) oʻz nuqtayi nazariga koʻra tasvirlaydi. Ammo mazkur holatda u zamon-makon dunyosiga oid voqelikni goʻyoki oʻzi koʻrgan, kuzatgan, shohid boʻlgandek koʻrsatadi. Agar u avtobiografiyasini yoki tom maʼnodagi tazarrusini yozganda ham, uni yozgan odam sifatida tasvirlanmish dunyo tashqarisida qoladi. Agar men oʻzim bilan hozirgina sodir boʻlgan voqea haqida hikoya qilsam (yoki yozsam), men hikoyanavis oʻlaroq ayni voqea sodir boʻlgan zamon-makondan tashqarida boʻlaman”. Darhaqiqat, muallif-ijodkor-kitobxon uchligi (roviy) nutqining badiiy xronotopni tashkillashtirish borasida aniq bir yechim tomon olib boruvchi munosabatni koʻramiz. Chunki, muallif voqelikni bevosita ishtirokchisi sifatida namoyon boʻlmoqda.

Yoʻl xronotopi. Yoʻl xronotopi oʻzbek hikoyalarida keng tarqalgan boʻlib, u asarda qahramonning hayotiy yoʻlini, ichki rivojlanishini va tashqi sayohatini ifodalashda qoʻllaniladi. Bu xronotop, qahramonning bir makondan boshqasiga oʻtishi jarayonida hayotiy tajriba orttirishi va oʻzini anglashga intilishi bilan bogʻliqdir. Masalan, Shukur Xolmirzayevning «Yoz yomgʻirlarida» asarida yoʻl qahramonning ichki oʻzgarishi va hayotga boʻlgan qarashlarini qayta koʻrib chiqishiga sabab boʻladi. Bu xronotop qahramonning ichki va tashqi

o'zgarishlarini, uning inson sifatida shakllanishini tasvirlashda muhim vosita sifatida qo'llaniladi.

Uy xronotopi. Uy xronotopi o'zbek adabiyotida alohida o'rin tutadi. Uy odatda tinchlik, barqarorlik, an'ana va oilaviy qadriyatlar timsoli sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek yozuvchilari, masalan, Abdulla Qodiriy yoki Said Ahmad, o'z asarlarida uyni qahramonlar uchun xavfsizlik va barqarorlik maskani sifatida tasvirlaydilar. Bu xronotop milliy madaniyatning asosiy elementlarini ifodalaydi va oila, urf-odatlar, an'analar va ular bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni aks ettiradi. Uy xronotopi orqali o'zbek hikoyachiligi milliy o'zlikni anglash va o'zining madaniy merosini saqlash g'oyalarini o'quvchiga etkazadi.

Bayram vaqti xronotopi. Bayram vaqti xronotopi o'zbek hikoyachiligida jamiyatning birligi va ijtimoiy hamjihatlikni tasvirlashda qo'llaniladi. Bayram, masalan, Navro'z kabi milliy bayramlar, asarda o'zgacha vaqt va makon sifatida tasvirlanadi. Ushbu xronotop o'zbek xalqining madaniy qadriyatlarini, an'analarini va ijtimoiy hayotini aks ettiradi. Bayram vaqti xronotopida voqealar o'ziga xos marosimlar va udumlar orqali tasvirlanadi, bu esa asarda milliy ruhni ifodalash va o'quvchini o'z madaniyatiga yaqinlashtirish imkonini beradi.

Mifologik makon va vaqt xronotopi. O'zbek xalq ertaklari va rivoyatlarida mifologik makon va vaqt xronotopi muhim rol o'ynaydi. Bu xronotop asarlarda voqealarning real dunyodan tashqarida, afsonaviy va sehrli makonlarda sodir bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, «Alpomish» dostonida qahramonning sehrli va fantastik olamlarga sayohati tasvirlanadi, bu esa o'zbek xalqining madaniy arketiplari va timsollarini aks ettiradi. Mifologik xronotoplar orqali milliy madaniyatning chuqur ildizlari va arketiplari saqlanib, ular yangi avlodlarga etkaziladi.

O'zbek hikoyachiligida badiiy xronotop shakllari asarning umumiy mazmunini shakllantirishda va milliy o'zlikni anglashda muhim rol o'ynaydi. Bu xronotoplar asarlar orqali milliy madaniyat, urf-odatlar, tarix va o'tmish voqealarini aks ettirishga, ularni yangi avlodlarga etkazishga xizmat qiladi. Xronotoplar asarning mazmuni va shaklini chuqurlashtiradi, o'quvchini milliy

o‘zlikni anglashga undaydi va milliy madaniyatning boyligini yoritadi. Shu tariqa, o‘zbek hikoyachiligi xronotoplar vositasida milliy madaniyat va an‘analarni saqlab qolish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy xronotopning o‘rin-joy nomlari bilan bog‘liqlik nuqtalarini U.Hamdamning “Uzoqdagi Dilnura” hikoyasi negizida talqin qilib ko‘rdik. Ya’ni hikoyanavis o‘z-o‘zidan badiiy idrokning falsafiy qirralarini ifodalabgina qolmay, Kozimjon timsolida dalolatlashga diqqat qaratadi. Bunday vaziyatda nafs otiga mingan qahramonlar xarakterini aniqlash qiyinchilik tug‘dirmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. To‘raeva B.B *Xronotop shakllari olam tasvirini qayta yaratish vositasi sifatida* Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2022, No 1 (42),146-168 <https://journal.fledu.uz/>
2. Hamdamov U. Uzoqdagi Dilnura. Hikoya. Manba: www.ziyouz.com saytidan olindi.
3. Baxtin M.M. Romanda zamon va xronotop shakllari. –T: “Akademnashr”. 2015. –B.255-256.
4. Hamdamov U. Uzoqdagi Dilnura. Hikoya. Manba: www.ziyouz.com saytidan olindi.
5. Дўракулов У. Назарий поэтика масалалари. –Т: “Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”. 2015. –Б.200.
6. Парпиева, Н. С. (2020). РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В КОММУНИКАЦИИ. Редакционная коллегия, 233.
7. Парпиева, Н. С. (2022). ЖАНР ПОСЛАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЭТОВ-СИМВОЛИСТОВ. ЯЗЫК–ЛИТЕРАТУРА–КУЛЬТУРА, 134.
8. Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimiy qatlamlari. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/abdurashid-abdurahmonov-beshinchi-qism.html>
9. Ismailova X.N *Mixail Sholoxovning o‘zbek adabiyotiga ta’siri masalasi: uslub va janr uyg‘unligi*(O.Yoqubov, Sh.Xolmirzayev, O‘.Umarbekov ijodi asosida). Filol.fan. fals. d-ri. ...diss. avtoref. — Urganch – 2023, 20-22 <https://api.ziyounet.uz/uploads/books/10000014/353fkUmwtruefi9v.pdf>

Кимсанова Саодатхон Боходиржон кизи ЭТИЧЕСКИЕ, ФИЛОСОФСКИЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ	733
Kurbaniyazova Manzura Radjapovna INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDA GASTRONOMIK METAFORALARNING ASSOTSIATIV MAYDONI	738
Kurbaniyazova Manzura Radjapovna XXI ASR BADIY MATNLARIDA GASTRONOMIK METAFORA: TIL VA MADANIYAT MUNOSABATI	742
Очилдиева Дилфуза Шодиевна АНАЛИЗ УПОТРЕБЛЕНИЯ МЕР ДЛИНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ МЕТОДОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА	747
Махмудова М.В., ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МИКРОПРОЗЫ К.Г. ПАУСТОВСКОГО В АСПЕКТЕ АВТОМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ТЕКСТА	752
Baisov Axmad Sabijonovich BADIY MATNLARNI LINGVISTIK TAHLIL QILISHDA SUN'IIY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI	757
Парпиева Нафиса Садыковна ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗОВ АБДУЛЛЫ КАХХАРА	762
Парпиева Нафиса Садыковна ВОЗМОЖНОСТИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВЫЯВЛЕНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ФУНКЦИИ СИНТАКСИСА В РАССКАЗАХ АБДУЛЛЫ КАХХАРА	767
Гиёсова Гулхаё Баходиржон кизи, Парпиева Нафиса, ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБРАЗА РОДИНЫ В ПОЭЗИИ АБДУЛЛЫ АРИПОВА	771
Зухриддинова М., Бузрукова К.Д., ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЖЕНСКОЕ ПИСЬМО В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЕ: ЭТИКО-ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА САЛОМАТ ВАФО	776
Arabova Gulsanam Saburovna INGLIZ VA O'ZBEK PAREMIOLOGIYASIDA ZOOMORFIK HAMDA FITOMORFIK METAFORALARNING KOGNITIV MODELLARINI QIYOSIY TAHLIL QILISH	783
Baisov Axmad Sabijonovich O'ZBEK HIKOYACHILIGIDA BADIY XRONOTOP SHAKLLARINI AVTOMATIK IDENTIFIKATSIYALASH VA MODELLASHTIRISH	787
Карабаева А.С., ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЮ	793
Мажидий Камола РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В АНАЛИЗЕ СТИХОТВОРЕНИЙ РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОЭТОВ	799
Махмудова М.В. ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МИКРОПРОЗЫ К. Г. ПАУСТОВСКОГО В АСПЕКТЕ АВТОМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ТЕКСТА	804